

מזדקנות ונעלמות, מזדקנות ומתגלות מחדש

הדרה שפלן-קצב

דקל, טל (2020). נשים וזקנה: מגדר וגילנות בראי האמנות בישראל.
תל אביב: למדא – האוניברסיטה הפתוחה. 424 עמ'.

הדיון בסוגיות סביב נושא הזקנה בכלל, ונשים זקנות בפרט, נדחק לעיתים קרובות אל שולי השיח הציבורי. אומנם בתקופת משבר הקורונה העולמי שהחל בחורף 2020 גבר השיח בנושא זה, אבל ניכר שהוא מתמקד לרוב בהיבטיה השלייליים של הזקנה, כגון בדידות ופגיעות מפני מחלות, וכמעט שאינו עוסק בפוטנציאל החיובי שבהגעה לגיל מבוגר מאוד.

לעלייה המהירה בתוחלת החיים יש השפעה נרחבת שהולכת וגוברת על תחומי החיים השונים: שוק העבודה, דפוסי הצרכנות, סוגי המשפחות, שירותי רפואה וכלל האבולוציה החברתית עומדים לקראת שינוי מהותי. לאור המגמה העולמית של הזדקנות האוכלוסייה ולאור העובדה הסטטיסטית שרוב אוכלוסיית הזקנים מורכבת מנשים, הרי שהיכרות מעמיקה והבנה יסודית של נושא זה הן צו השעה החברתי.

הספר נשים וזקנה: מגדר וגילנות בראי האמנות בישראל, שראה אור ביולי 2020 בהוצאת סדרת למדא-עיון של האוניברסיטה הפתוחה, מפנה זרקור רב-עוצמה אל מצבן של נשים זקנות במרחבים חברתיים, כלכליים, פוליטיים ותרבותיים בישראל ובעולם. זהו ספרה השלישי של ד"ר טל דקל, חוקרת בתחום התרבות החזותית והאומנות העכשווית. ספר זה מצליח לחשוף, לדון, לפרק ולהרכיב מחדש תופעות חברתיות מורכבות הנוגעות בחיי נשים וכיטוים באומנות חזותית.

ספרה הראשון (מ)מוגדרות: אמנות והגות פמיניסטית (2011) היה גם הראשון בשפה העברית שניסח בבהירות את הקשר בין התנועה הפמיניסטית העולמית לבין היבטיה האומנותיים, בארץ ובעולם. ספר זה צייד את הקהל הישראלי במערכת רחבה של מושגים מגדריים לדיון באומנות עכשווית. בספרה השני פנתה דקל לתופעות ממוקדות של אפוליות מוצלבות – מושג שטבעה המשפטנית קימברלי קרנשוואו (Crenshaw). בספר זה, נשים והגירה – אמנות ומגדר בעידן טרנס לאומי (2013), בחרה דקל לדון בהצטלבות שבין מגדר לבין הגירה בישראל, ואילו בספר הנוכחי דקל מתמקדת בהצטלבות שמעט מאוד דובר בה, בייחוד בשיח האומנותי הישראלי, בין זקנה למגדר. כמו בספרה הקודם, גם בספר זה היא מתמקדת במציאות הישראלית באמצעות יצירות אומנות, ומצליחה להציג תמונה משכנעת, עגולה וחפה מבינאריות, של תופעה חברתית שיסודותיה נעוצים היטב באפליה, בהשתקה ובהדרה. במילים אחרות, הספר חושף את התפיסות החברתיות המוטות נגד נשים זקנות, אך באותה עת גם משכיל להראות כיצד הכלים האומנותיים מאפשרים להציג פנים אחרות, מורכבות, חדשות ומצמיחות, של הזקנה הנשית.

האומנות החזותית משמשת את הכותבת ככלי להמשגת הזקנה ומופעיה. במבוא לספר דקל מביאה מושגי יסוד הנדרשים לשם דיון מושכל בסוגיות מרכזיות, כגון מהי תפיסה של גיל, מהי זקנה ומהי גילנות, ומוכיחה מדוע מושגים אלה חוצים את גבולות האבולוציה הביולוגית, וכיצד הם נובעים מן האבולוציה החברתית והתרבותית (Butler, 1995; Gullette, 2015). בהמשך הכותבת מציגה סקירה חלוצית של היסטוריית האומנות שעסקה בנושא זה, תחילה במבט בין-לאומי ולאחר מכן בהקשר הישראלי. פרקי הספר המרכזיים עוסקים ביצירות אומנות בנות ימינו, והם מנתחים דוגמאות מעשרים השנים האחרונות, שמלמדות כולן על יחס החברה בישראל לזקנה ולנשים זקנות. הפרקים נעים מן החברתי והפוליטי אל הפרטי והאישי: מעמד כלכלי; סביבה ומרחב; זקנה במדינה רבת-תרבותית; משפחה ויחסים בין הדורות; בריאות וחולי והיחס לגוף המזדקן; עירום ומיניות ודימויים של ייצוג עצמי. הפרק החותם את הספר מציע תובנות חדשות על פוליטיקת הנראות של זקנה ומגדר ומדגיש את חשיבותה של האומנות ואת כוחה לשמש כלי לשינוי חברתי.

הספר מקפיד לכלול מניפה רחבה של חוויות חיים, ומוסר מידע רב ערך על אודות נשים זקנות ממגוון קבוצות האוכלוסייה. נשים עירוניות וכפריות, נשים יהודיות ממגוון מוצאים אתניים, נשים ערביות (דרוזיות, מוסלמיות ונוצריות),

נשים הטרוסקסואליות ולהט"ביות, נשים בעלות מגוון יכולות גופניות ונפשיות, נשים דתיות וחילוניות. לצד אלו, גם רקע מעמדי הופך להיות מהצירים החשובים שדקל מציפה, והיא מדגישה שמדובר בהיבט מרכזי בחייהן של נשים זקנות. בתוך כך, היא משתמשת במקרי בוחן דוגמת האומניות יעל אילן ומורן אסרף. אילן מתארת "הזדקנות מוצלחת" של נשים ממעמד כלכלי איתן, ואילו אסרף מתארת "זקנת עוני", של אישה ממעמד כלכלי נמוך המביא אותה לידי מצב גופני ונפשי רעוע. גם האומנית שולה קשת, המתארת אישה שעוסקת בקיבוץ נדבות, מדגישה את הקשר שבין רקע כלכלי-חברתי וכן מוצא לבין הסכנה מפני הידרדרות לחסרון מוחלט של רשתות הגנה חברתיות – מוסדיות, קהילתיות או משפחתיות-אישיות. לעומת זאת, אומניות דוגמת חנאן אבו חוסיין, אסתי על-מורקסלר, אורית חופשי וטל שוחט מציגות את הנשים הזקנות באור חיובי, ואף מביעות באמצעות היצירות את הערכתן העצומה אליהן.

ריגש אותי במיוחד מפגש עם ציור שלא הכרתי, של האומנית סונדוס לחאם, "עיסא אַבְן־מרים" ("ישו בן מרים") (2017). הציור מתאר אישה מבוגרת האוחזת בחיקה תינוק, וכך מתעוררת אסוציאציה מקובלת לתיאור משפחתי של סבתא ונכדה. רק הבעת פניה של אותה אישה, המביטה נכוחה בצופה, מערערת את ההרמוניה המתבקשת. מקריאת דבריה של האומנית, עולה שהיא ציירה את אימה אוחזת בתינוק אשר אימו היא האישה השנייה של בעלה. הדימוי הפשוט לכאורה טומן בחובו סיפור מורכב של פוליגמיה, תופעה שעולה וצומחת בעיקר בחברה הברואית בישראל, והוא עדות אילמת לתחושותיהן של נשים שנאלצו להסכים לנישואים נוספים של בעליהן החוקיים ולחוות עקב כך מצוקה כלכלית ורגשית. דקל אינה מסתפקת בפרשנות אומנותית לתמונה אלא מוסיפה גם מקורות מחקריים על הפוליגמיה בישראל.

ספרה הנוכחי של דקל הוא ספר חלוצי בכמה מובנים ואופנים. ראשית, אין בנמצא ספר עיוני בעברית החוקר ביסודיות את הקשר שבין מגדר לזקנה, כפי שהוא משתקף בראי האומניות. חלוציותו של הספר נעוצה גם במתודולוגיה, האופיינית אף לספריה הקודמים של דקל, ובאה לידי ביטוי ביכולתה לשלב בין תחומי דעת מרוחקים לכאורה זה מזה, כגון אומנות, מגדר, סוציולוגיה וגרונטולוגיה, ולבדוק בדרך משולבת ומרתקת נושא שנשען על תובנות ממבחר שדות ידע ועולמות תוכן שונים, לעיתים שונים עד מאוד. במסגרת זו היא מצליחה לערוך דיון רב-תחומי

ורבי־ממדי שמפנה מבט ממוקד על החברה הישראלית ועל התרבות המקומית. כל זאת בשפה קולחת ומזמינה, גם את אלו שאינם מצויים ואינן מצויות בתחום. אחת החוזקות של הספר היא השמעת קולן של האומניות עצמן. דקל מקפידה לערוך ריאיון עם כל אחת מהן ולהביא את הסבריהן ליצירות ולסוגיות הקשורות לנשים זקנות. חוזקה נוספת היא הצלחתו של הספר בהצגת דיון מרתק בהקשר של אקטיביזם פמיניסטי, ובייחוד בחשיפת העובדה המצערת שלפיה גם בקרב התנועה הפמיניסטית – החורת על דגלה ערכים של שוויון וחתייה לסולידריות עם נשים ממגוון קבוצות בחברה – נותרת קבוצת הנשים הזקנות בלי נראות ובלי תמיכה, וכמעט אין מי שנלחמת עבור חיים בכבוד לנשים זקנות, הן ברחבי העולם והן בהקשר הישראלי.

אומנם הספר עמוס במידע רב אך עם זאת הוא נעים וקל לקריאה הודות לכהירותו ולסדר המובנה של פרקיו. לכן אפשר אף לדלג בין פרקי הספר, או לפסוח על חלקם, בלי לפגום בחוויית הקריאה הקולחת. הספר מצטיין באיכות הפקה מוקפדת. תענוג אמיתי אפשר לשאוב מעיון מעמיק ברפרודוקציות של יצירות האומנות, המודפסות ברמה גבוהה ביותר, דבר שמוזנח לעיתים בספרות העיונית העוסקת באומנות.

מקורות

- דקל, ט' (2011). (מ)מוגדרות: אמנות והגות פמיניסטית. הקיבוץ המאוחד.
 דקל, ט' (2013). נשים והגירה: אמנות ומגדר בעידן טרנס לאומי. רסלינג.
 דקל, ט' (2020). נשים וזקנה: מגדר וגילנות בראי האמנות בישראל. האוניברסיטה הפתוחה.

Butler, R. (1995). Ageism, in George Maddox (ed.). *Encyclopedia of aging*. Springer.

Crenshaw, K. (1989). *Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics*. University of Chicago Legal Forum. 1(8), 139–168.

Gullette, M. M. (2015). Aged by culture, in J. Twigg and W. Martin (eds.). *Routledge handbook of cultural gerontology*. London and New York: Routledge, 187–216.